

ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ

Ι΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

(ΧΑΝΙΑ, 1-8 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2006)

ΤΟΜΟΣ Β1

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

(ΙΣΤΟΡΙΑ)

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ»

ΧΑΝΙΑ 2010

Επιμέλεια τόμου: Μιχάλης Ανδριανάκης
Προϊστάμενος 28ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
(mixandrian@hotmail.com)

Διορθώσεις, σελιδοποίηση και τυπογραφική φροντίδα:
Κωστής Ψυχογιός (pezanos@otenet.gr)

Εκτύπωση & βιβλιοδεσία: «Τυποκρέτα» – Γ. Καζανάκης Δ/χοι Α.Β.Ε.
Βι.Πε. Ηρακλείου Κρήτης (info@kazanakis.gr)

Η έκδοση πραγματοποιείται με την υποστήριξη της
Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Χανίων (www.chania.eu/)

Την ευθύνη της έκδοσης έχει το Δ.Σ. του «Χρυσοστόμου»:
Αντώνης Πετρουλάκης (πρόεδρος), Κώστας Μαυρακάκης (αντιπρόεδρος),
Βαγγέλης Μπούρμπος (γραμματέας), Χαράλαμπος Σκριβλιωτάκης (ταμίας),
Πάννης Κουκλάκης, Αικατερίνη Μανιά, Κωνσταντίνος Πρώμος (μέλη).

ISBN (vol.) : 978-960-86480-3-6

ISBN (set) : 978-960-86480-2-9

© 2010 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ»

ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ 1899

Χάληδων 83, 731 31 Χανιά Κρήτης. Τηλ. & fax : 28210-53879
www.chrysostomos-chania.gr/ E-mail: chrysostomos@otenet.gr

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ*
ΕΛΕΝΗ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ**

Η απογραφή των εκκλησιών και των μονών της Κρήτης (1635–1637)

Στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας σώζεται μία απογραφή των ορθόδοξων εκκλησιών και μονών των σημαντικότερων βενετικών κτήσεων της Ανατολής, δηλαδή της Κρήτης, της Κέρκυρας, της Κεφαλονιάς και της Ζακύνθου. Το σύνολο της απογραφής έχει διασπαστεί σε δύο σειρές: οι απογραφές που αφορούν στην Κρήτη και στην Κέρκυρα βρίσκονται στη σειρά *Consultori in Jure* 482, ενώ της Ζακύνθου και της Κεφαλονιάς στην αρχαιακή σειρά V – *Serie Secreta, Relazioni, busta* 77. Παρά τη σπουδαιότητα της απογραφής αυτής και τον τεράστιο πλούτο των πληροφοριών που παρέχει, δύο μόνο τμήματά της έχουν μέχρι σήμερα εκδοθεί, αυτά των Χανίων (Χαιρέτη 1968 και 1973), και της Ζακύνθου (Κολυβά 2004), ενώ ένα πολύ σύντομο άρθρο για τα μοναστήρια του Ρεθύμνου σύμφωνα με την απογραφή αυτήν ελάχιστα πράγματα προσφέρει στην έρευνα (Βλαχάκη 1995). Έτσι, το σύνολο του περιεχομένου της απογραφής είναι ελάχιστα αξιοποιημένο από τους ερευνητές είτε για γενικότερα, είτε για ειδικότερα θέματα.

Η αρχική εντολή για τη διενέργεια της απογραφής σε όλες τις βενετικές κτήσεις της Ανατολής απολύθηκε από τη Γερουσία της

* Καθηγητής Ιονίου Πανεπιστημίου. Ιόνιος Ακαδημία, 491 00 Κέρκυρα.
E-mail: tsougar@ionio.gr

** Καθηγήτρια Ιονίου Πανεπιστημίου. Περικλέους 29, Χαλάνδρι, 152 32 Αθήνα.
E-mail: eangel@ionio.gr

Βενετίας στις 22 Νοεμβρίου 1634. Αντίστοιχη προκήρυξη έγινε δημοσίως στον Χάνδακα ένα σχεδόν χρόνο αργότερα στις 24 Σεπτεμβρίου 1635.¹ Και στις δύο προαναφερόμενες προκηρύξεις οριζόταν ως σκοπός της απογραφής η καταγραφή όλων των ορθόδοξων ναών και μονών. Τα ζητούμενα προς δήλωση στοιχεία ήταν η ύπαρξη ή όχι ενορίας, το ιδιοκτησιακό καθεστώς των καθιδρυμάτων, το όνομα του ιερέα που λειτουργούσε, και κυρίως κάθε είδος περιουσίας και εισοδήματος βέβαιου και αβέβαιου, δηλαδή σταθερού ή περιστασιακού, που διέθεταν.

Η καταστίχωση της απογραφής της Κρήτης φέρει ελαφρώς διαφορετικούς τίτλους σε κάθε απογραφόμενη διοικητική περιφέρεια, π.χ. CATASTICO DELLE CHIESE ET MONASTERII DEL RITO GRECO DI RETHIMO, ή *Settia Catastico delle chiese greche et entrate loro certe et incerte*, ή απλώς *Candia*. Η απογραφή των ορθόδοξων ναών και μονών της Κρήτης εκτείνεται σε 196 συνολικά γραμμένα φύλλα διαφορετικών τετραδίων για κάθε διαμέρισμα. Το τετράδιο στο οποίο περιέχεται η απογραφή των Χανίων αποτελείται από 60 φύλλα γραμμένα κατά το ήμισυ και από τις δύο πλευρές τους (Χαιρέτη 1968: 337), του Ρεθύμνου από 68 φύλλα, του Χάνδακα από 83 φύλλα και της Σητείας από 15.

Είναι προφανές ότι η ενδελεχής ανάλυση και κατά συνέπεια η οριστική συναγωγή συμπερασμάτων ενός τέτοιου ιστορικού τεκμηρίου είναι ανέφικτες στο πλαίσιο μιας ανακοίνωσης, επομένως θα περιοριστούμε στις βασικές παρατηρήσεις ως προς το σύνολο της απογραφής,² καταθέτοντας και τους σχετικούς προβληματισμούς που προκύπτουν από την εξέτασή της.

Στην Κρήτη η απογραφή ξεκίνησε από τον Χάνδακα στις 3 Οκτωβρίου του 1635, όπως αναγράφεται στο σχετικό τετράδιο, δεν γνωρίζουμε όμως πότε ολοκληρώθηκε, διότι δεν υπάρχει καμία άλλη χρονολογική ένδειξη. Στις υπόλοιπες τρεις διοικητικές περιφέρειες

1 Χαιρέτη 1968: 336, όπου και εκδίδονται οι ως άνω προκηρύξεις.

2 Προς αποφυγήν επικαλύψεων με την ανακοίνωση της κ. Δάφνης Χρονάκη [στον παρόντα τόμο, σ. 149-173], η αναφορά μας στην περιοχή της Σητείας θα είναι περιορισμένη στα απολύτως απαραίτητα.

της Κρήτης, πάλι σύμφωνα με τα όσα αναγράφονται σε κάθε ένα από τα αντίστοιχα τετράδια, η απογραφή πραγματοποιήθηκε πολύ αργότερα, δηλαδή μέσα στο 1637: στη Σητεία ξεκίνησε στις 20 Απριλίου και τελείωσε στις 11 Μαΐου 1637· στο Ρέθυμνο άρχισε στις 9 Ιουνίου 1637, όμως, όπως παρατηρείται και στον Χάνδακα, δεν αναφέρεται πότε τελείωσε, και τέλος στις 2 Δεκεμβρίου του ίδιου χρόνου άρχισε η απογραφή στα Χανιά που διήρκεσε μέχρι τις 29 του ίδιου μήνα. Ειδικά για τα Σφακιά δεν αναγράφεται καμία χρονολογική ένδειξη. Ο λόγος της μεγάλης χρονικής απόστασης μεταξύ της απογραφής του διαμερίσματος του Χάνδακα και των υπολοίπων δεν διευκρινίζεται.

Σύμφωνα με την τηρούμενη διαδικασία οι ιδιοκτήτες ή οι ιερείς, ηγούμενοι ή ιερομόναχοι ναών και μονών ήταν υποχρεωμένοι να προσέλθουν είτε αυτοπροσώπως είτε δι' αντιπροσώπου για να δηλώσουν στους καταστιχωτές το καθίδρυμα που τους ανήκε, ή στο οποίο λειτουργούσαν, και να δώσουν τις λοιπές πληροφορίες που απαιτούσε η προκήρυξη της απογραφής. Επομένως, θεωρητικά τουλάχιστον, οι καταχωρίσεις των πληροφοριών που παρείχαν όσοι προσέρχονταν για να δηλώσουν ένα καθίδρυμα, θα έπρεπε να ακολουθούν ένα συγκεκριμένο τυπικό ερωτηματολόγιο και στο σύνολό τους οι εγγραφές κατά συνέπεια να είναι ομοιόμορφες ως προς το περιεχόμενό τους.

Ωστόσο, αυτό δεν ίσχυσε απολύτως. Οι διαφοροποιήσεις στις εγγραφές των καταστίχων είναι ποικίλες, κάποιες από αυτές μάλιστα επηρεάζουν αισθητά το περιεχόμενό τους, ενώ οι αποκλίσεις που διαπιστώνονται κατά διοικητική περιοχή είναι συχνά σημαντικές. Παράλληλα, πλήθος διαφορών παρατηρούνται και εντός του ίδιου διαμερίσματος από καταστιχωτή σε καταστιχωτή κατά την εναλλαγή των απογραφών, οι οποίοι ήταν περισσότεροι του ενός όπως δείχνουν οι χαρακτηριστικοί γραφικοί τους χαρακτήρες. Διαφορές άλλωστε παρατηρούνται ακόμη και στις καταχωρίσεις του ίδιου καταστιχωτή.

Μια χαρακτηριστική έλλειψη ομοιομορφίας στις καταχωρίσεις των καταστίχων εμφανίζεται π.χ. στον τρόπο εγγραφής των δηλώ-

σεων, όταν αυτές αφορούν σε περισσότερους από ένα ναό ή μοναστήρι. Στις περιπτώσεις αυτές που είναι συχνότατες, η εγγραφή της δήλωσης ενός ατόμου μπορεί να περιλαμβάνει συνολικά τον αριθμό δύο ή και περισσότερων καθιδρυμάτων ή κάθε ένα από αυτά να αποτελεί αντικείμενο ξεχωριστής εγγραφής. Η διαφοροποίηση αυτή εκτός του ότι δεν επιτρέπει εύκολα να καταλήξει κανείς στον ακριβή αριθμό των εγγραφών, διότι θα πρέπει σχετικά αυθαίρετα να αποφασίσει τον τρόπο της καταμέτρησής τους, αρκετές φορές δημιουργεί ασάφειες στις δηλώσεις εκείνες στις οποίες αναφέρονται ταυτόχρονα περισσότερα του ενός καθιδρύματα, γεγονός που ενδεχομένως μπορεί επίσης να επηρεάσει την καταμέτρησή τους. Μια άλλη διαφορά παρατηρείται μόνο στη διοικητική περιφέρεια του Ρεθύμνου. Εκεί η καταγραφή μιας ενορίας δεν περιορίζεται στη θετική ή αρνητική αναφορά στην ύπαρξή της, αλλά όταν υπάρχει ενορία αναγράφεται επίσης, έστω και κατά προσέγγιση, και ο αριθμός των ενοριτών.

Εάν στα ανωτέρω προστεθούν τα όχι σπανίως παρατηρούμενα αναπόφευκτα λάθη στις εγγραφές, οι συχνές παραλείψεις, οι διπλοεγγραφές λόγω διπλών δηλώσεων των ίδιων εκκλησιών ή μονών και η μερική τουλάχιστον άγνοια της ελληνικής γλώσσας των απογραφέντων που οδηγούσε σε μεγάλες παραφθορές των ονομάτων και τοπωνυμίων, όλα αυτά αθροιστικά συμβάλλουν στη δημιουργία ασαφειών, ερωτηματικών και ποικίλων προβλημάτων στην ανάγνωση ή μεταγραφή του κειμένου, αλλά και στην έρευνα και στην αξιοποίηση του υλικού.

Ένα από τα βασικά προβλήματα που ανακύπτουν από τον τρόπο καταγραφής των δηλώσεων είναι αυτό του διαχωρισμού των μοναστηριών από τις εκκλησίες. Το φαινόμενο είναι βέβαια γενικότερο και απαντά όχι μόνο στην Κρήτη αλλά και σε άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές. Στην περίπτωση της Κρήτης το πρόβλημα παρουσιάζεται εντονότερο κυρίως στην απογραφή του διαμερίσματος του Ρεθύμνου. Εκεί ο απογραφέας χρησιμοποιεί συχνότατα εναλλακτικά τους όρους *chiesa* και *monasterio* ακόμη και μέσα στην ίδια εγγραφή προκειμένου να δηλώσει το ίδιο καθίδρυμα. Στην απογρα-

φή των Χανίων δεν παρατηρείται η εναλλαγή των όρων μέσα στην ίδια καταχώριση, αλλά και πάλι δεν είναι απολύτως βέβαιο ότι η χρήση του όρου *monasterio* υποδηλώνει ασφαλώς μονή. Στον Χάνδακα, αντιθέτως, τα πράγματα είναι σαφέστερα διότι εκεί ο απογραφέας συνήθως αναγράφει: *un monasterio con la sua chiesa*, όταν πρόκειται για μονή.

Είναι ευνόητος ο προβληματισμός που δημιουργείται κάθε φορά για την ορθή ένταξη ενός καθιδρύματος στην αντίστοιχη κατηγορία ναού ή μονής, αν δηλώνεται από ιερομόναχο ή μοναχό, όπως συμβαίνει συχνά, αλλά δεν υπάρχει παράλληλα δήλωση ότι εκεί εγκαταβίωσε ο ίδιος ή και άλλοι μοναχοί. Όπως είναι γνωστό από πολλές περιπτώσεις που απαντούν και στην ίδια την απογραφή, αλλά κυρίως από πλήθος νοταριακών εγγράφων, ιδίως κατά τον 17^ο αιώνα, μικρά μοναστήρια λειτουργούσαν συχνά με ένα μόνο μοναχό ή παρέμεναν κενά για ένα διάστημα μετά τον θάνατο ή την αναχώρηση εκείνου μέχρις ότου ο ιδιοκτήτης τους εγκαταστήσει εκεί έναν άλλον ή περισσότερους μοναχούς για τη φροντίδα και τη λειτουργία της μονής (Tsougarakis & Angelomatis-Tsougarakis 2003). Επομένως, η κατάταξη ενός καθιδρύματος στην κατηγορία των εκκλησιών ή των μονών εναπόκειται σε μια σχετικά αυθαίρετη επιλογή του ερευνητή που πρέπει να συνεκτιμήσει διάφορα στοιχεία όχι πάντοτε ασφαλή. Στη δική μας κατάταξη, εάν δεν υφίσταται κάποιο πρόσθετο στοιχείο που να συνηγορεί στο να θεωρηθεί το συγκεκριμένο καθίδρυμα μοναστήρι, π.χ. ότι ο ιερομόναχος ή ο καλόγερος κατοικούσε εκεί, τότε αυτό κατατάσσεται στους ναούς, ασχέτως με το αν δηλώνεται από κάποιο ιερομόναχο ή καλόγερο, αφού είναι γενικά φανερό ότι συχνότατα αυτοί είχαν κτητορικό δικαίωμα σε ναούς που δεν ήταν μονές. Στην περίπτωση του Χάνδακα, η συνέπεια της μνείας *un monasterio con la sua chiesa* στις εγγραφές μάς επέτρεψε να περιλάβουμε τα καθιδρύματα αυτά στις μονές. Ας προστεθεί ότι, εάν δεν υπάρχει άλλη μνεία πλην της απογραφής, π.χ. κάποια νοταριακή πράξη, που να εμφανίζει ότι την ίδια εποχή το αναφερόμενο καθίδρυμα λειτουργούσε ήδη ως μονή, αλλά η λειτουργία του ως μονής τεκμαίρεται σε μεταγενέστερη περίοδο, τότε αυτό από εμάς κατατάχθηκε στους ναούς και όχι στις μονές.

Τα προαναφερθέντα ερμηνεύουν και τη διαφορά που παρατηρείται στον αριθμό των καθιδρυμάτων που αναφέρονται ως μονές αφενός στα Χανιά, όπου κατά τη Μαρία Χαιρέτη αυτά ανέρχονται σε 43 (38 από αυτά περιλαμβάνονται στο πρώτο της άρθρο και 5 επιπλέον που παρουσιάζονται στο δεύτερο: Χαιρέτη 1968: 341 και Χαιρέτη 1973: 563–78), και αφετέρου στο Ρέθυμνο από τη Ρένα Βλαχάκη που αναφέρει 63 μονές, σε σχέση με τη δική μας εκτίμηση που τα ανεβάζει σε 55 στα Χανιά, ενώ τα περιορίζει σε 45 στο Ρέθυμνο.³

Ενδεικτικά αναφέρονται και κάποιες άλλες από τις πολλές και σημαντικές διαφοροποιήσεις και ασάφειες που παρατηρούνται στην απογραφή τόσο σε κάθε διαμέρισμα όσο και στις επιμέρους επαρχίες τους και σε κάποιο βαθμό επηρεάζουν κυρίως τη γενική εικόνα των δεδομένων, αλλά ενίοτε δυσκολεύουν και την ταύτιση ενός ναού ή μιας μονής: μία από τις βασικότερες είναι η όχι σπάνια απαντώμενη δυσκολία ένταξης ενός καθιδρύματος στον ορθό οικισμό ή επαρχία. Πολλές φορές, ιδίως, αλλά όχι αποκλειστικά, στα Χανιά, αναγράφεται η πόλη ή το χωριό από το οποίο προέρχεται εκείνος που δηλώνει το καθίδρυμα, αλλά όχι και ο τόπος που βρίσκεται αυτό. Συχνά, βεβαίως, αυτά ενδέχεται να ταυτίζονται αλλά αυτό δεν ισχύει πάντοτε. Επομένως, η κατάταξη μιας εκκλησίας σε ένα χωριό ή σε μια επαρχία με κριτήριο την προέλευση του δηλούντος, στην οποία καταλήγουμε εξ ανάγκης στις περιπτώσεις αυτές, μπορεί σε μερικές περιπτώσεις να μην είναι ασφαλής.

Το ίδιο φυσικά ισχύει όταν το αναφερόμενο τοπωνύμιο στο οποίο βρίσκεται ο ναός ή το μοναστήρι δεν επιτρέπει την κατάταξη ενός καθιδρύματος σε συγκεκριμένη τοποθεσία ή επαρχία. Αυτό απαντάται αρκετά συχνά, είτε λόγω μεγάλης παραφθοράς του ονόματος που δεν επιτρέπει την ταύτισή του με τα αναφερόμενα στις γνωστές βενετικές απογραφές οικισμών, είτε επειδή δεν είχε ίσως συμπεριληφθεί σε εκείνες, ή επειδή πρόκειται για μικροτοπωνύμιο χωρίς την προσθήκη άλλων στοιχείων, ή διότι υπάρχουν περισσότερα του ενός όμοια τοπωνύμια, ή ακόμη γιατί αναγράφεται λαν-

3 Βλ. πιο κάτω σ. 134–136.

θασμένα ή παραλείπεται η μνεία της επαρχίας στην οποία ανήκει. Ας προστεθεί μάλιστα ότι το ίδιο χωριό κάποτε μπορεί να αναφέρεται ότι ανήκει σε διαφορετική επαρχία σε διάφορες εγγραφές. Τέλος υπάρχουν και οι περιπτώσεις που ένας οικισμός ανήκε σε διαφορετική επαρχία τη δεδομένη χρονική στιγμή, οπότε για να είναι δυνατή η ορθή καταγραφή με τα σημερινά δεδομένα, το καθίδρυμα που βρισκόταν σ' εκείνο τον οικισμό πρέπει να ενταχθεί εντός της επαρχίας στην οποία ανήκει τώρα. Ένα μόνο δείγμα από τα πολυάριθμα που προκάλεσαν προβληματισμό ως προς την κατάταξή του και συνακόλουθα ως προς την ταύτισή του με άλλα γνωστά καθιδρύματα θα μνημονευθεί εδώ. Η Παναγία στο Μελισσουργάκι,⁴ η οποία αναφέρεται ως μοναστήρι, αν και δεν δηλώνεται ότι εγκαταβιούσε σε αυτή κάποιος, δηλώνεται στην απογραφή ότι βρίσκεται στην ευρύτερη περιοχή της πόλης του Ρεθύμνου. Ωστόσο, από όσο γνωρίζουμε, εκεί δεν σώζεται σήμερα τέτοια Παναγία, ενώ αντιθέτως, είναι γνωστή η ύπαρξη δύο άλλων σχετικών μονών αφιερωμένων στην Παναγία: η μία από αυτές βρίσκεται στο Μελισσουργάκι Μυλοποτάμου και η άλλη αποκαλούμενη Παναγία στο Μελισσουργάκι στην επαρχία του Αγίου Βασιλείου. Είναι προφανής ο προβληματισμός που προκύπτει για τον ερευνητή. Στην περίπτωση αυτή τελικά εμείς, μετά από σκέψη και αναζήτηση, την καταχωρίσαμε στους ναούς της περιφέρειας Ρεθύμνου, αφού κανένα από τα στοιχεία της απογραφής δεν φαίνεται να τη συνδέει με όσα άλλα είναι γνωστά βιβλιογραφικά για τις άλλες δύο Παναγίες.

Η δήλωση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος ενός καθιδρύματος, αν δηλαδή είναι *jus patronato publico* ή *jus patronato privato*, δηλαδή δημόσιου ή ιδιωτικού κτητορικού δικαιώματος, αν ανήκει σε αδελφότητα κλπ., παρουσιάζει επίσης παραλείψεις, διαφοροποιήσεις και γενικά ένα όχι πάντοτε σταθερό τρόπο καταγραφής. Συνήθως αναφέρεται απλώς πως αυτό ανήκει στον δηλούντα ή προστίθεται και το όνομα του κτήτορα. Περιστασιακά, όμως, δηλώνεται και ο τρόπος με τον οποίο περιήλθε στο πρόσωπο αυτό το καθίδρυμα και το καθε-

4 ASV, Consultori in Jure 482, Retimo, φ. 66r.

στώς με το οποίο το κατέχει, άλλοτε με περισσότερες και άλλοτε με λιγότερες λεπτομέρειες, π.χ. αν αυτό περιήλθε στην κατοχή του από τους προγόνους του, τον πατέρα του ή κάποιο συγγενή, ή ακόμη εάν ήταν προικώο, *jure dotis*. Αναγράφεται επίσης αν πρόκειται για προσωρινή, ισόβια ή τελεία παραχώρηση και από ποιους έγινε αυτή.

Πολύ σπάνια μνημονεύονται και τα σχετικά έγγραφα με τα οποία είχε κατοχυρωθεί το κτητορικό δικαίωμα του καθιδρύματος, αυτό όμως απαντά σχεδόν αποκλειστικά στην απογραφή του Χάνδακα. Άλλοτε πάλι δεν αναγράφεται το όνομα του πατρώνου, ή ο ίδιος ναός ή η μονή έχει δηλωθεί δύο φορές από δύο διαφορετικά πρόσωπα, π.χ. τον ιερέα της και τον ιδιοκτήτη της, ή δύο ιδιοκτήτες που δεν μνημονεύουν ο ένας τον άλλο. Έτσι, μερικές φορές δημιουργείται σύγχυση αν πρόκειται για τον ίδιο ή τους ίδιους ναούς αφιερωμένους στους ίδιους αγίους που δηλώνονται από δύο διαφορετικά πρόσωπα ή πρόκειται για σύμπτωση ονομάτων στο ίδιο χωριό με διαφορετικές εκκλησίες και διαφορετικούς ιδιοκτήτες. Σε κάποιες από αυτές τις περιπτώσεις διπλών δηλώσεων παρατηρείται και το φαινόμενο να διαφοροποιούνται και τα δηλούμενα οικονομικά στοιχεία. Είναι προφανές ότι τα ανωτέρω μπορούν εύκολα να οδηγήσουν σε εσφαλμένη καταμέτρηση του συνόλου των καθιδρυμάτων.

Μερικές φορές οι πρόσθετες λεπτομέρειες που παρέχονται στα αναφερόμενα κυρίως σε σχέση με το ιδιοκτησιακό καθεστώς, μπορούν να συμβάλουν σε μια αρκετά ακριβή χρονολόγηση του κτίσματος, αφού αναφέρεται π.χ. ότι η εκκλησία χτίστηκε ή ανακαινίστηκε από τον πατέρα ή τον παππού του κτήτορα ή ότι ήταν ημιτελής ή υπό ανέγερση τον καιρό της απογραφής.

Η καταγραφή των οικονομικών στοιχείων, βέβαιων και αβέβαιων, συνήθως γίνεται με επιμέλεια. Δεν είναι βέβαια δυνατόν να εξακριβωθεί εάν τα δηλούμενα στοιχεία είναι ακριβή ή όχι. Πάντως γίνεται προφανές από την διασταύρωση των εγγραφών πως εσκεμμένα ή όχι δεν δηλώνεται πάντοτε το σύνολο των κτήσεων ορισμένων μεγάλων μονών, όπως θα δούμε και πιο κάτω. Παρατηρείται ότι η περιουσία των ναών και των μονών, όταν υπάρχει, είναι συνήθως κάποια χωράφια ή αμπέλια, από τα οποία εξασφαλίζουν προϊόντα

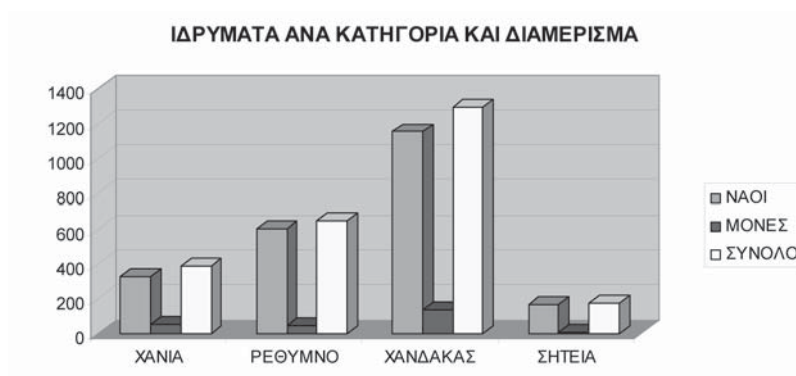
όπως το σιτάρι και το κρασί, που εμφανίζονται σταθερά, ακολουθούν το λάδι, σπανιότερα το κριθάρι, τα χαρούπια και τα όσπρια. Ενίοτε αναφέρονται μουριές και εισόδημα ή πληρωμή σε μετάξι. Καταγράφονται επίσης και έγγιες αστικές ιδιοκτησίες, σπίτια, εισπράξεις, χρηματικές ή σε προϊόντα κατά προσέγγιση, από κάθε είδους πηγή, αλλά και τα ποικίλα οικονομικά βάρη που έφερε ενδεχομένως το καθίδρυμα. Συχνά οι εκκλησίες, ακόμη και οι ενοριακές, φαίνονται από τις σχετικές δηλώσεις ότι ήταν πάμπτωχες και δεν διέθεταν κανένα εισόδημα, εκτός κάποτε από κάποιους άρτους που προσέφεραν οι χριστιανοί.

Ωστόσο, ακόμη και ως προς την καταγραφή των οικονομικών στοιχείων παρουσιάζονται διαφοροποιήσεις κατά διαμέρισμα. Στα Χανιά η απογραφή είναι πολύ περισσότερο συνοπτική από ό,τι στο Ρέθυμνο και κυρίως από τον Χάνδακα, όπου τα στοιχεία καταγράφονται συνήθως με μεγαλύτερη προσοχή και πιο αναλυτικά. Στα Χανιά υπάρχει η σαφής τάση τα έσοδα των ναών και των μονών να ανάγονται σε χρηματική μονάδα, σε υπέρπυρα. Μόνο στο μισό περίπου των περιπτώσεων καταγράφεται η παραγωγή των αγροτικών προϊόντων και ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις εκείνες στις οποίες παράλληλα αναφέρεται ο τόπος και η έκταση της έγγειας ιδιοκτησίας από την οποία προέρχεται η παραγωγή αυτή. Όσον αφορά δε στα χρηματικά έσοδα, η ποικιλία των αναφερόμενων νομισμάτων —υπέρπυρα, δουκάτα, λίρες— καθιστά προβληματικές τις συγκρίσεις.

Τέλος, συχνά και σε όλα τα διαμερίσματα απαντούν ποικίλες παραλείψεις σε όλα εκείνα τα στοιχεία που θεωρητικά ήταν υποχρεωτικό να απογραφούν. Π.χ. δεν δηλώνεται πάντοτε η ύπαρξη ή όχι ενορίας, ούτε ο αριθμός των ενοριτών, ούτε η ύπαρξη και ο αριθμός των μοναχών στις μονές. Σε κάποιες περιπτώσεις δεν αναγράφεται καν το όνομα του αγίου στον οποίο ήταν αφιερωμένη η απογραφόμενη εκκλησία.

Έχοντας αυτά υπόψη και τον βαθμό κατά τον οποίο είναι ενδεχόμενο να επηρεάσουν την έρευνα, μπορούμε να προχωρήσουμε στην εξέταση ορισμένων βασικών ποσοτικών στοιχείων από το σύνολο της απογραφής.

Συνολικά, και για τα 4 διαμερίσματα της Κρήτης δηλώνονται **2.500 καθιδρύματα**. Από αυτά οι εκκλησίες είναι **2.252**. Σε αυτές περιλαμβάνονται ενοριακοί και απλοί ναοί, παρεκκλήσια, έρημες και εγκαταλελειμμένες εκκλησίες, ακόμη και ημιτελείς. Ο αριθμός των **μονών** ανέρχεται σε **248**, ανάμεσα στις οποίες περιλαμβάνονται και μερικές από τις σημαντικότερες μονές της Κρήτης με τα μετόχια τους, αλλά και πλήθος μικρά μοναστηράκια στα οποία εγκαταβίωσε ένας μικρός αριθμός μοναχών ή ακόμη ένας μονάχα καλόγερος ή ιερομόναχος. Δυστυχώς, όπως προαναφέρθηκε, τα προβλήματα της απογραφής στο σημείο αυτό καθιστούν επισφαλή την ταύτιση τέτοιων μικρών αλλά και μεγαλύτερων μονών, η επιβεβαίωση της ύπαρξης των οποίων θα προκύψει με ασφάλεια μετά τη διασταύρωσή τους από άλλες πηγές, π.χ. νοταριακές, ή και την επιτόπου αυτοψία.

Η επιμέρους ανάλυση ανά διαμέρισμα παρουσιάζει την ακόλουθη εικόνα:

Στο διαμέρισμα Χανίων καταγράφηκαν **331 ναοί** και **55 μονές**, συνολικά δηλαδή **386 καθιδρύματα**, που κατατάσσονται ως εξής:

ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ ΧΑΝΙΩΝ
ΝΑΟΙ και ΜΟΝΕΣ

Πόλη	ναοί	μονές
Αποκόρωνας	37	6
	63	4

Κυδωνία	ναοί 131	μονές 32
Κίσαμος	ναοί 43	μονές 9
Σέλινο	ναοί 12	μονή 1
Σφακιά	ναοί 44	—
άγνωστη τοποθεσία	ναός 1	μονές 3

Αντιστοίχως στο διαμέρισμα του Ρεθύμνου ο συνολικός αριθμός ανέρχεται σε 647, που αναλύεται σε 602 εκκλησίες και 45 μονές, των οποίων η κατανομή κατά πόλη και επαρχίες είναι η ακόλουθη:

ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ ΡΕΘΥΜΝΟΥ
ΝΑΟΙ και ΜΟΝΕΣ

Πόλη	ναοί 68	μονές 9
περιφέρεια Ρεθύμνου	ναοί 162	μονές 15
Αμάρι	ναοί 137	μονές 6
Μυλοπόταμος	ναοί 118	μονές 5
Άγιος Βασίλειος	ναοί 111	μονές 2
άγνωστης τοποθεσίας	ναοί 6	μονές 8

Στον Χάνδακα απογράφηκαν συνολικά **1.292 καθιδρύματα**, δηλαδή **1.152 ναοί** και **140 μοναστήρια** στα οποία συμπεριλαμβάνονται και τα μετόχια των μεγαλύτερων μονών, που κατατάσσονται με τον εξής τρόπο:

ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ ΧΑΝΔΑΚΑ
ΝΑΟΙ και ΜΟΝΕΣ

Πόλη	ναοί 134 ⁵	μονές 5
Τέμενος	ναοί 106	μονές 14
Μαλεβίτσι	ναοί 87	μονές 12
Μονοφάτσι	ναοί 151	μονές 4
Μπελβεντέρε	ναοί 109	μονές 8
Πεδιάδα	ναοί 239	μονές 33
Μεραμπέλο	ναοί 176	μονές 49
Καινούργιο	ναοί 121	μονές 11

5 Πρβλ. και τον αριθμό των ναών που περιέχονται στην πόλη του Χάνδακα που δημοσίευσε ο Giuseppe Gerola [1918: 5 (221) – 65 (281)]. Πλησιέστερη πάντως φαίνεται να είναι, αριθμητικά τουλάχιστον, η υπ' αρ. V καταγραφή (του παπᾶ κὺρ Ἰωάννη Κομητᾶ), από το χειρόγραφο του ιατροῦ Γεωργίου Νικολετάκη (κώδικας 12 Μουσείου Ηρακλείου Κρήτης). Εκεί καταγράφονται 113 ορθόδοξες εκκλησίες, βλ. σ. 10 (226) – 11 (227) και 29 (245) – 31 (247). Δετοράκης 1978: 208.

Πυργιώτισσα	ναοί 20	μονές 4
άγνωστης τοποθεσίας	ναοί 9	—

Τέλος, στο διαμέρισμα Σητείας έχουμε **167 εκκλησίες** και **8 μοναστήρια**, συνολικά δηλαδή **175** καθιδρύματα.

Οι αριθμοί αυτοί αρχικά μπορεί να εντυπωσιάζουν, ύστερα όμως από μια πιο προσεκτική εξέταση και αφού ληφθεί υπόψη ο αριθμός των οικισμών στους οποίους κατανέμονται οι εκκλησίες και τα μοναστήρια αποκαλύπτονται τελικά σχετικά μικροί. Ενδεικτικά θα αναφέρουμε ορισμένες μόνο περιπτώσεις που δείχνουν την ορθότητα της διαπίστωσης αυτής. Στο Σέλινο καταγράφηκαν 12 ναοί, που κατανέμονται σε 10 οικισμούς. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Basilicata το 1630 ο αριθμός των οικισμών του Σελίνου ανερχόταν σε 59 (Σπανάκης 1969: 136–37). Σύμφωνα δε με παλαιότερο σωζόμενο κατάλογο οικισμών της επαρχίας αυτής, του Francesco Barozzi που ανάγεται στο 1577/8, οι οικισμοί του Σελίνου ήταν περισσότεροι, ήτοι 63 (Σπανάκης 1993: 702· Κακλαμάνης 2004: 136). Ακόμη και αν δεν γνωρίζαμε παράλληλα τον εξαιρετικά μεγάλο αριθμό σωζόμενων εκκλησιών που η χρονολόγησή τους ανάγεται πριν από τον 17^ο αιώνα στην επαρχία αυτή, μόνο από τον αριθμό των χωριών θα μπορούσαμε να υποθέσουμε εύλογα την επιπλέον ύπαρξη μιας τουλάχιστον εκκλησίας ανά οικισμό. Τότε ο αριθμός των ναών θα έφτανε τουλάχιστον

χιστον τους 59. Διαπιστώνουμε συνεπώς ότι στην απογραφή περιλαμβάνεται μόνο το ένα έκτο περίπου των οικισμών και ένα ακόμη μικρότερο ποσοστό των εκκλησιών του Σελίνου.

Στο διαμέρισμα του Ρεθύμνου οι 118 ναοί και οι 5 μονές του Μυλοποτάμου ανήκουν σε 44 οικισμούς ή θέσεις, όταν ο *Basilicata* περιλαμβάνει 72 χωριά στην καταγραφή του (Σπανάκης 1969: 130–32). Στο Μονοφάτσι του Χάνδακα οι συνολικά 151 εκκλησίες και οι 4 μονές απογράφονται σε 72 οικισμούς και τοποθεσίες, όταν το 1630 αντιστοίχως αναφέρονται 113 οικισμοί (Σπανάκης 1969: 119–21). Ακόμη μεγαλύτερη είναι η διαφορά στον αριθμό των οικισμών που παρατηρείται στην Πυργιώτισσα. Μόλις 11 οικισμοί αναφέρονται στην απογραφή του 1635 με συνολικά 24 ναούς και μονές όταν ο γνωστός αριθμός οικισμών του 1630 ανέρχεται σε 25 (Σπανάκης 1969: 119). Με μικρές ανάλογες αυξομειώσεις το ίδιο φαινόμενο, σε μικρότερο όμως βαθμό, παρατηρείται σε όλες σχεδόν τις επαρχίες πλην του Μαλεβιζίου και του Μεραμπέλου.

Το Μαλεβίζι αποτελεί τη μοναδική εξαίρεση στην απογραφή αφού σε αυτή περιλαμβάνονται με μικρές διαφοροποιήσεις σχεδόν στο σύνολό τους οι 34 οικισμοί του καταλόγου του *Basilicata*. Δεν είναι επομένως τυχαίο ότι στην επαρχία αυτή με τον συγκριτικά μικρό αριθμό οικισμών εμφανίζονται στην απογραφή 99 συνολικά ναοί και μοναστήρια. Τα περισσότερα πάντως μοναστήρια, 49 συνολικά, εμφανίζονται στην απογραφή του Μεραμπέλου και είναι τα περισσότερα μικρά και λίγο γνωστά, δεν πρέπει όμως να αποτελούσαν αποκλειστικό και επιχωριάζον φαινόμενο της επαρχίας αυτής, όπως ήδη προαναφέρθηκε. Το αντίθετο ακριβώς παρουσιάζεται στην περίπτωση της Ιεράπετρας, όπου από τα 38 γνωστά μοναστήρια της περιοχής (Tsougarakis & Angelomatis-Tsougarakis 2003: 541–74) ένα μόνο εμφανίζεται στην απογραφή του 1637 το οποίο μπορεί να ταυτιστεί με τη μονή της Παναγίας του Βρυωμένου στους Μεσελέρους (Tsougarakis & Angelomatis-Tsougarakis 2003: 551–52).⁶ Αν κάποια λίγα ονόματα απογραφόμενων εκκλησιών στους οικισμούς της Ιεράπετρας μπορούν ενδεχομένως να ταυτιστούν με

6 ASV, Consultori in Jure 482, Candia, φ. 15v.

τα γνωστά μοναστήρια παραμένει απολύτως αβέβαιο. Είναι πάντως ενδεικτικό της έλλειψης δηλώσεων ότι σε ολόκληρο το διαμέρισμα της Σητείας, στην οποία περιλαμβάνεται και η Ιεράπετρα, απογράφονται 8 μόνο μοναστήρια.

Οι προφανείς ελλείψεις της απογραφής που επισημάνθηκαν ενισχύονται και από την απουσία από αυτή μονών, η ύπαρξη των οποίων και η χρονική τους διάρκεια είναι γνωστή από άλλες πηγές. Για παράδειγμα, απουσιάζει το παλαιότερο γνωστό μοναστήρι της Κρήτης, η Παλιανή, η οποία είχε συνεχή λειτουργία και γνωρίζουμε ότι περιλαμβάνεται σε απογραφές του 16^{ου} αιώνα (van Spritael & Faure 1977: 49· Σπανάκης 1969: 117· Ψιλάκης 1992: 145), ενώ διατηρείται σε αυτή και επιγραφή του 1623. Το ίδιο ισχύει και για τη σημαντική μονή Οδηγήτριας στη δυτική Μεσαρά (επαρχία Καινούργιου), η πρώτη γνωστή μνεία της οποίας ανάγεται πιθανόν στο 1393, ενώ η αδιάκοπη λειτουργία της μέχρι και τον 19^ο αιώνα είναι τεκμηριωμένη (Tsougarakis & Angelomatis-Tsougarakis 2005: 416, 418–19). Απουσιάζουν επίσης και άλλα συχνά αναφερόμενα σε σύγχρονες νοταριακές πράξεις αλλά άγνωστα στους περισσότερους μοναστήρια, όπως π.χ. ο Άγ. Γεώργιος στο Στασύ στην περιφέρεια του χωριού Βελούλι Μονοφατισίου,⁷ ο Άγ. Ιωάννης ο Περπυράς⁸ κοντά στην Αλιτζανή (σημ. Αρχοντικό) στο Μπελβεντέρε (σημ. Μονοφάτσι), κ.ά.

Δεν διαθέτουμε στοιχεία για να ερμηνεύσουμε τη διαφοροποίηση μεταξύ επαρχιών ως προς την προσέλευση των υπευθύνων για τη δήλωση στην απογραφή ή τους λόγους που οι άλλες επαρχίες δεν εκπροσωπήθηκαν αναλόγως. Φυσικά είναι δυνατόν να γίνουν κάποιες περισσότερο ή λιγότερο ευλογοφανείς εικασίες για τους λόγους που προκάλεσαν τις περιορισμένες δηλώσεις ορισμένων περιοχών, π.χ. η απόσταση από τον τόπο της απογραφής θα μπορούσε να είναι ένας από αυτούς, αν και δεν μπορεί να ήταν αυτός αποκλειστικά.

7 ASV, Notai di Candia, Gio. Crusso, b. 40, Πρωτόκολλο I, φφ. 57r, 66v-67r, 74v, 81v, 98v, 120r, 154v, 119r-v. Πρωτόκολλο II, φφ. 31r-v, 149r, 160v.

8 ASV, Notai di Candia, Janachi Surian, b. 270/2, φ. 1r, 4v-5r, 17r. Gio. Crusso, b. 40, Πρωτόκολλο II, φ. 160v.

Η σχετική αναξιοπιστία του τελικού αποτελέσματος της απογραφής του 1635–1637 πρέπει να έγινε αντιληπτή στους Βενετούς, αν κρίνουμε από τον τρόπο που οι ίδιοι αργότερα προσπάθησαν να εντάξουν τη συγκέντρωση πληροφοριών για τις μονές και τις εκκλησίες της Κέρκυρας μέσα στο σύστημα των ποιμαντικών επισκέψεων των Μεγάλων Πρωτοπαπάδων στο νησί, προκειμένου να εξασφαλίσουν ακριβή και λεπτομερή στοιχεία. Πρώτα με το διάταγμα του Γενικού Προβλεπτή Θαλάσσης Zorzi Pasqualigo το 1721 και κατόπιν του Agostin Sagredo το 1753 γίνονταν διάφορες υποδείξεις ως προς θέματα και αντικείμενα που έπρεπε να ελέγξει ο Μ. Πρωτοπαπάς κατά τις ποιμαντικές του επισκέψεις (Rojaco 1846–1848, II, σ. 154–70). Μετά τον νόμο του Sagredo, κατά τη διάρκεια της «βίζιτας» του Μεγάλου Πρωτοπαπά, που άρχισε στις 27 Απριλίου 1753 και συνεχίστηκε με διακοπές πάνω από ένα έτος, πραγματοποιήθηκε ουσιαστικά μια μεγάλη απογραφή των μονών και εκκλησιών του νησιού με λεπτομερή καταγραφή όλων των περιουσιακών τους στοιχείων, ακόμη και των λειτουργικών σκευών και βιβλίων.⁹

Τελικά, καταλήγει κανείς στο αναπόφευκτο συμπέρασμα ότι τα αριθμητικά στοιχεία της απογραφής του 1635–1637 μας παρέχουν ένα σημαντικό μέρος, όχι όμως και τον πραγματικό αριθμό των ναών και των μονών της Κρήτης.

Ένα άλλο θέμα που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι το ιδιοκτησιακό καθεστώς των καθιδρυμάτων που εμφανίζονται στην απογραφή, για το οποίο αναφέρθηκαν μερικές γενικές παρατηρήσεις που επισημαίνουν κάποια από τα προβλήματα που αφορούν στην καταγραφή του. Η γενική πάντως θεώρησή του μας επιτρέπει να παρατηρήσουμε τα ακόλουθα. Γενικά, υπερτερούν συντριπτικά τα καθιδρύματα που ανήκουν στο *jus patronato privato*. Συγκριτικά ελάχιστα είναι εκείνα που ανήκουν στο Δημόσιο, στον Δούκα της Κρήτης,¹⁰ στην *Camera Fiscal*,¹¹ στη Λατινική Αρχιεπισκοπή,¹² στους τοπικούς

9 Δημοσιεύτηκε από τον Χρ. Καπάδοχο (1994).

10 ASV, Consultori in Jure 482, Candia, φ. 3v, 16r.

11 ASV, Consultori in Jure 482, Candia, φ. 30v.

12 ASV, Consultori in Jure 482, Candia, φ. 33r-v, 66r.

Λατίνους Επισκόπους,¹³ λατινικούς ναούς ή μοναστήρια,¹⁴ ή σε κανονικάτα,¹⁵ στο Λατινικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.¹⁶ Εξίσου περιορισμένες είναι οι περιπτώσεις που δηλώνεται ότι κάποιιο ναοί ανήκουν στα χωριά και τους χωρικούς. Ναοί που ανήκαν σε αδελφότητες των κατοίκων απαντούν στα Σφακιά (Χαιρέτη 1968: 369–71· πρβλ. επίσης Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη 2007). Στην πόλη του Χάνδακα καταγράφονται επίσης ναοί των ακόλουθων αδελφοτήτων, κυρίως συντεχνιακών: *scuola di cittadini*,¹⁷ *scuola di barchieri*,¹⁸ *scuola di marinari*,¹⁹ *scuola di pastori*,²⁰ *scuola di sartori*,²¹ *scuola di calafati*,²² *scuola di vastasi*,²³ *scuola di calegheri*,²⁴ *scuola della maestranza di navili*.²⁵ Ελάχιστες εκκλησίες αναφέρονται ως *mansionarie*,²⁶ που σημαίνει ότι ο ιερέας τους ήταν μισθοδοτούμενος.

Αποτελεί πολύ σύνηθες φαινόμενο μέλη της ίδιας οικογένειας, κληρικοί τις περισσότερες φορές, να εμφανίζονται ως ιδιοκτήτες διαφόρων εκκλησιών στην ευρύτερη περιφέρεια ενός οικισμού ή και εντός της ίδιας επαρχίας. Είναι επίσης πολύ κοινό ένα μόνο άτομο, και πάλι συνήθως κληρικός, να έχει το κτητορικό δικαίωμα

13 ASV, Consultori in Jure 482, Candia, φ. 72r.

14 ASV, Consultori in Jure 482, Candia, φ. 1r, 4v, 15r, 59v, 65r, 73r, 71v, 76v-77r, 81r.

15 ASV, Consultori in Jure 482, Candia, φ. 1v, 15r.

16 ASV, Consultori in Jure 482, Candia, φ. 58r-v.

17 ASV, Consultori in Jure 482, Candia, φ. 4r, 7v. Πρόκειται για την Παναγία των Αγγέλων, την Τριμάρτυρη.

18 ASV, Consultori in Jure 482, Candia, φ. 4r. Πρόκειται για τους Αγίους Αναργύρους.

19 ASV, Consultori in Jure 482, Candia, φ. 7v. Πρόκειται για τον Σωτήρα.

20 ASV, Consultori in Jure 482, Candia, φ. 10v. Πρόκειται για τον Άγιο Ματθαίο στα Γερακιανά.

21 ASV, Consultori in Jure 482, Candia, φ. 19v. Ο ναός του Μιχαήλ Αρχαγγέλου και Αγίου Αθανασίου.

22 ASV, Consultori in Jure 482, Candia, φ. 22v. Ο ναός του Τιμίου Σταυρού.

23 ASV, Consultori in Jure 482, Candia, φ. 19v. Ο ναός της Παναγίας Χρυσσαληθινής.

24 ASV, Consultori in Jure 482, Candia, φ. 58v. Ο ναός του Αγίου Νικολάου.

25 ASV, Consultori in Jure 482, Candia, φ. 65v. Πρόκειται για δύο συνενωμένους ναούς του Αγίου Γεωργίου.

26 ASV, Consultori in Jure 482, Candia, φ. 5v, 6r, 6v, 7r, 7v.

πολλών εκκλησιών. Συναντήσαμε, για παράδειγμα, την περίπτωση ενός Μιχαήλ Σακελλάρη στο διαμέρισμα του Χάνδακα που είχε επτά συνολικά ναούς σε διάφορα μέρη,²⁷ ενώ ο παπά-Νικόλας Βαθιακός είχε εννέα εκκλησίες στο διαμέρισμα του Ρεθύμνου.²⁸ Καταγράφονται επίσης ναοί που ανήκουν σε πρωτοπαπάδες²⁹ αλλά αυτοί δεν είναι πολλοί. Συχνά γνωστά ονόματα φεουδαρχών από οικογένειες βενετικής προέλευσης παρουσιάζονται ως πατρώνοι πολυάριθμων εκκλησιών και μονών. Ο Nicolo Lombardo αποτελεί την πιο εντυπωσιακή περίπτωση καθώς εμφανίζεται να κατέχει 34 ναούς και 6 μονές σε διάφορες επαρχίες του Χάνδακα.³⁰

Με επιφύλαξη θα λέγαμε πως η γενική εικόνα του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των ναών και των μονών σε κάθε διαμέρισμα παρουσιάζεται διαφορετική. Η επιφύλαξη εκφράζεται επειδή για να μιλήσει κανείς με βεβαιότητα και με ακριβή αριθμητικά στοιχεία πρέπει να διεξαχθεί πρώτα ειδική έρευνα ως προς την ταξική ή άλλη προέλευση των κτητόρων και εν συνεχεία να γίνει η σύγκριση κατά διαμερίσματα και επαρχίες. Ωστόσο, και από απλή ανάγνωση της απογραφής βλέπει κανείς πολύ περισσότερους βενετούς φεουδάρχες να κατέχουν εκκλησίες και μοναστήρια στο διαμέρισμα του Χάνδακα από ό,τι συμβαίνει στο Ρέθυμνο, όπου ο αριθμός τους είναι περιορισμένος κυρίως στην ευρύτερη περιφέρεια της πόλης του Ρεθύμνου, ενώ στις επαρχίες σαφώς υπερτερούν οι κρήτες παπάδες και άλλες ισχυρές τοπικές οικογένειες. Στα Χανιά η εικόνα του ιδιοκτησιακού καθεστώτος δεν είναι τόσο άμεσα εμφανής όσο στο Ρέθυμνο. Εμφανίζονται π.χ. 95 ονόματα ορθόδοξων κληρικών, 12 από τους οποίους κατέχουν περισσότερες από δύο εκκλησίες. Επτά ναοί καταγράφονται ως ανήκοντες σε φορείς της Λατινικής Εκκλησίας, έξι, όλοι στα Σφακιά, δηλώνονται, όπως προαναφέρθηκε, ότι ανήκουν σε αδελφότητες, πέντε χαρακτηρίζονται γενικά ως εκκλησίες «του Κοινού»

27 ASV, Consultori in Jure 482, Candia, φ. 13r.

28 ASV, Consultori in Jure 482, Retimo, φ. 5v, 6r, 64v.

29 ASV, Consultori in Jure 482, Candia, φ. 82v.

30 ASV, Consultori in Jure 482, Candia, φ. 25v, 26r-v, 27 r, 49r-v.

(delli Comuni)³¹ και μία μονή χαρακτηρίζεται «του δημοσίου» (de raggione pubblica), ενώ μία στον Βουβά Σφακίων δηλώνεται ότι ανήκει σε όλο το χωριό.³² Αν σε αυτές προστεθούν αρκετές για τις οποίες δεν αναφέρεται ο κτήτορας, απομένουν οι μισές περίπου που ανήκουν σε κάποιο λαϊκό πρόσωπο ή οικογένεια, όχι πάντοτε εμφανώς βενετικής καταγωγής: π.χ. στον οίκο Καλλέργη απογράφονται τέσσερεις, ενώ κάποιος Γιώργης Κόντης έχει άλλες τέσσερεις στον Μαθέ και τον Αλικιανό.

Παρόμοια περίπου είναι η αναλογία και στις μονές. Τα περισσότερα μοναστήρια του Ρεθύμνου δεν έχουν ως ιδιοκτήτες βενετούς φεουδάρχες. Αντιθέτως, αυτοί αφθονούν στο διαμέρισμα του Χάνδακα και συχνά ταυτίζονται με τους φεουδάρχες των χωριών στην περιφέρεια των οποίων ανήκουν οι μονές. Στα Χανιά το αντίστοιχο καθεστώς είναι λιγότερο σαφές αλλά και πάλι δεν πλειοψηφούν οι βενετοί φεουδάρχες. Στην περίπτωση των μοναστηριών υπεισέρχεται και μια νέα συνιστώσα, καθώς αρκετά από τα μικρότερα μοναστήρια ήταν μετόχια άλλων μεγαλύτερων στα οποία ανήκαν ή είχαν προσωρινά παραχωρηθεί από κάποιο άλλο μοναστήρι ή φεουδάρχη.

Η καταγραφή των εσόδων και των περιουσιακών στοιχείων των ναών και των μονών, όπως είναι αναμενόμενο, μας παρέχει, έστω και με ανομοιόμορφο τρόπο, πολύτιμα στοιχεία όχι μόνο για τα ίδια τα ιδρύματα αλλά και γενικότερα για τις αγροτικές και οικονομικές δραστηριότητες της εποχής. Είναι φανερό πως η γη και η αγροτική παραγωγή παρείχαν τη βασική πρόσοδο των καθιδρυμάτων. Οι διαφοροποιήσεις στα βέβαια έσοδα ήταν πολύ μεγάλες, μάλιστα για ένα πολύ μεγάλο αριθμό από αυτά δεν δηλώνονται σταθερά εισοδήματα. Ακόμη και όταν υπήρχαν, στην πλειονότητά τους για τις μεν εκκλησίες ήταν μικρά, για τα δε μικρά μοναστήρια πρέπει μόλις να επαρκούσαν για τη διαβίωση των μοναχών. Τα αβέβαια έσοδα, που προέρχονταν κυρίως από ελεημοσύνες των πιστών, την τέλεση ιεροπραξιών κλπ, παρουσιάζουν αρκετές διακυμάνσεις. Πολλές φορές,

31 Χαιρέτη 1968: 347 (αρ. 31), 358 (αρ. 173), 360 (αρ. 194), 361 (αρ. 207), 362 (αρ. 225).

32 Χαιρέτη 1968: 361 (αρ. 214), 371 (αρ. 355).

ιδίως όταν ο ναός δεν είχε ενορία, ήταν ανύπαρκτα ή περιοριζόνταν σε μερικούς άρτους. Συχνά αυτοί που δήλωναν μια εκκλησία προσέθεταν χαρακτηριστικά ότι δεν είχε κανενός είδους εισοδήματα γιατί ήταν φτωχή. Αν κρίνουμε από την απογραφή του Ρεθύμνου, οι ενορίες στα χωριά ήταν συνήθως πολύ μικρές, αφού συχνά οι ενορίες κυμαίνονταν μόνο από 2 έως 10 άτομα. Εξυπακούεται ότι σ' αυτές τις περιπτώσεις τα έσοδα ήταν συνήθως πολύ ισχνά. Αντιθέτως, στις πόλεις όπου οι ενορίες ήταν μεγαλύτερες, τα εισοδήματα παρουσιάζονται αναλόγως αυξημένα. Από αυτά συνήθως δεν έλειπαν κάποια αγροτικά προϊόντα προερχόμενα από έγγεια κτήση. Οι περισσότεροι ναοί των πόλεων διέθεταν συγκριτικά πολύ μεγαλύτερα εισοδήματα και σε αυτούς είναι φανερός ο εκχρηματισμός των εσόδων τους, ο οποίος ήταν φυσικά πολύ περιορισμένος στα χωριά. Οι Άγιοι Ανάργυροι π.χ. στα Χανιά είχαν εισόδημα από λιβέλλα 1.000 υπέρπυρα, ενώ ένας Άγιος Γεώργιος είχε 700.³³

Εκεί όμως που παρατηρούνται εξαιρετικά υψηλά εισοδήματα είναι στα μεγάλα μοναστήρια τα οποία διέθεταν πολυάριθμα μετόχια και μεγάλες εκτάσεις ιδιόκτητων ή ενοικιαζόμενων χωραφιών, αμπελιών και ελαιώνων, με ζώα, μύλους και ελαιοτριβεία, ενίοτε και σπίτια στις πόλεις. Όπως προαναφέραμε, ορισμένα από τα μεγάλα μοναστήρια εκτός από την εκτεταμένη έγγειο ιδιοκτησία είχαν πολλά εξαρτήματα, εκκλησίες και μοναστηράκια, καμιά φορά και μεγαλύτερες μονές.

Εκτός όμως από τα έσοδα συχνά είχαν και σημαντικά βάρη όχι μόνο για καλλιεργητικές δαπάνες, ενοίκια, μισθοδοσίες, ελεημοσύνες και πανηγύρια αλλά και για τα φεουδαλικά δασύματα και άλλες υποχρεώσεις άλλοτε προς τη Λατινική Εκκλησία, το Δημόσιο, ακόμη και για τη βαρνιζιόν (varnitio), δηλαδή για το φόρο που κάθε κτήμα υποκείμενο σε φέουδο έπρεπε να πληρώνει για τη μόστρα.

Ωστόσο, και παρά τις έμμεσες μεψιμοιρίες των μοναχών, που ενίοτε ισχυρίζονταν πως τα εισοδήματά τους μόλις επαρκούσαν για τη διαβίωσή τους, βλέπουμε ενδεικτικά και με συντομία τη σημαντική περιουσία ορισμένων μοναστηριών μέσα από τα μετόχια που

³³ Χαιρέτη 1968: 356 (αρ. 139), 358 (αρ. 168).

διέθεταν. Οι Απεζανές π.χ. είχαν 11 μετόχια στο Καινούργιο και στο Μονοφάτσι,³⁴ ενώ το Βροντήσι είχε 6.³⁵ Στα δε Χανιά η μονή της Παναγίας των Αγγέλων, δηλ. η μονή Γουβερνέτου, διέθετε 10 μετόχια (Χαιρέτη 1973: 567–68, 577). Αυτά βεβαίως διέθεταν γη και εισοδήματα που δεν ήταν τα μόνα που είχαν οι μονές αυτές.

Σαφώς όμως το πλουσιότερο μοναστήρι της Κρήτης ήταν η Αγία Αικατερίνη του Σινά στον Χάνδακα. Είχε 90 μοναχούς και 12 υπηρέτες, 9 εκκλησίες στην πόλη και σε κοντινά χωριά που τις ενοικίαζε σε παπάδες, και 8 μοναστήρια, καθώς και μεγάλες καλλιεργήσιμες εκτάσεις σε ολόκληρη την Κρήτη. Το δηλωμένο ετήσιο εισόδημά της ήταν 16.000 υπέρπυρα, προερχόμενο από ενοίκια σπιτιών στον Χάνδακα, από λιβέλλα κλπ. Είχε επίσης κάθε δεύτερο χρόνο 5.060 μουζούρια σιτάρι, 800 μουζούρια κριθάρι, 160 μουζούρια όσπρια, 8.000 μίστατα κρασί, 1.200 μίστατα λάδι. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πληροφορία που δίνεται ότι πλήρωνε στη Βενετία 3.000 υπέρπυρα το χρόνο για την ενοικίαση της Επισκοπής Αρκαδίας.³⁶ Η Αγία Αικατερίνη, όπως και τα άλλα μεγάλα μοναστήρια, είχε βεβαίως, σημαντικές δαπάνες τις οποίες τις διόγκωνε για ευνόητους λόγους, πάντως χρήματα περίσσευαν τα οποία τα έστελναν στη μονή της Αγίας Αικατερίνης στο Όρος Σινά. Η συγκεκριμένη δήλωση του σιναϊτικού μετοχίου μάς αποκαλύπτει αυτό που κατά τα άλλα είναι δυνατόν να υποπτευθεί κανείς, ότι δηλαδή στην πραγματικότητα δεν δηλώνονταν όλα τα περιουσιακά στοιχεία και κατά συνέπεια και τα εισοδήματα των μονών. Αυτό εξακριβώνεται από τη διασταύρωση των δηλώσεων άλλων μοναστηριών. Τα 4 από τα 8 μοναστήρια που κατείχε η Αγία Αικατερίνη δεν είχαν δηλωθεί στον απογραφέα από τον υπεύθυνο διάκονο Ιωακείμ Συμιανό, αλλά εντοπίστηκαν από τις ξεχωριστές δηλώσεις των υπευθύνων τους.³⁷

34 ASV, Consultori in Jure 482, Candia, φ. 18v-19r.

35 ASV, Consultori in Jure 482, Candia, φ. 11r-12r.

36 ASV, Consultori in Jure 482, Candia, φ. 80v-81r.

37 Η μονή του Χριστού στο Βιγλί στην Ελιά Πεδιάδος, η μονή της Παναγίας στα Πεζιά Πεδιάδος, η μονή Παναγίας Γεσθημανής στον Βραδιάρη, η μονή Παναγίας Κερά-Ελεούσας στο Χαρασό Πεδιάδος, η μονή Παναγίας Συμιανής στα Σούνια: ASV, Consultori in Jure 482, Candia, ff. 25v, 30v, 39v, 41r, 55v, 62r.

Παρά τα καταδειχθέντα προβλήματα της απογραφής, αυτή αποτελεί ένα μοναδικό ιστορικό τεκμήριο που μας προσφέρει παράλληλα ένα τεράστιο και αναξιοποίητο προσωπογραφικό και τοπωνυμικό πλούτο πληροφοριών, σημαντικά στοιχεία για τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις, τα οικογενειακά και φεουδαλικά δίκτυα και δυνατότητες να διερευνηθεί περισσότερο η ιστορία της Κρήτης μέσα από τη σύγκριση των διαμερισμάτων της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

- Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη 2007 : Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Οι ποιμαντικές επισκέψεις των πρωτοπαπάδων της Κέρκυρας», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου «Όψεις της Εκκλησιαστικής Ιστορίας της Κέρκυρας»* (7-8 Δεκεμβρίου 2005), *Κερκυραϊκά Χρονικά* Δ: 299–308.
- Βλαχάκη 1995 : Ρένα Βλαχάκη, «Κατάλογος των μοναστηριών του διαμερίσματος του Ρεθύμνου του έτους 1637», *Κρητολογικά Γράμματα* 11: 269–273.
- Δετοράκης 1978 : Θεοχάρης Δετοράκης, «Περιγραφικός κατάλογος των χειρογράφων των βιβλιοθηκών της πόλεως Ηρακλείου Κρήτης», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 43 (1977–78): 188–229.
- Κακλαμάνης (επιμ.) 2004 : Francesco Barozzi, *Descrittione dell' isola di Creta (Περιγραφή της Κρήτης) (1577/8). Μια γεωγραφική και αρχαιολογική περιγραφή της Κρήτης στα χρόνια της Αναγέννησης*, Εισαγωγή, έκδοση κειμένου, σχόλια και απόδοση στα Ελληνικά: Στέφανος Κακλαμάνης, Βενετικές Πηγές της Κρητικής Ιστορίας 3, Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Καπάδοχος 1994 : Χρ. Καπάδοχος, *Ναοί και μοναστήρια Κερκύρας–Παξών και Οθωνών στα μέσα του ΙΗ' αιώνα (Σύμφωνα με ανέκδοτα έγγραφα του Ιστορικού Αρχείου Κέρκυρας)*, Αθήνα.

- Κολυβά 2004 : Μαριάννα Κολυβά, «Cattastico delle chiese grece. Καταστίχωση των ορθόδοξων ναών και μονών της Ζακύνθου (το έτος 1637)», *Θησαυρίσματα* 34 (Μνημόσυνο Μανούσου Μανούσακα): 177–252.
- Σπανάκης (επιμ. – μτφρ.) 1969 : *Relazione 1630: al' ill(ustrissi)mo ed ecc(ellentissi)mo S(igno)re S(igno)re et padrone mio Col(lendissi)mo, il S(igno)r Pietro Giustiniano digmiss(i)mo Cap(ita)no G(enerale) nel Regno di Candia Francesco Basilicata*, επιμέλεια – μετάφραση Στεργίου Γ. Σπανάκη, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. V, Candia / Ηράκλειο.
- Σπανάκης 1993 : Στέργιος Γ. Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων. Εγκυκλοπαιδεία Ιστορίας–Αρχαιολογίας–Διοίκησης και Πληθυσμιακής Ανάπτυξης*, τ. Β', Ηράκλειο Κρήτης.
- Χαιρέτη 1968 : Μαρία Κ. Χαιρέτη, «Η απογραφή των ναών και των μονών της περιοχής Χανίων του έτους 1637», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 36: 335–388.
- Χαιρέτη 1973 : Μαρία Κ. Χαιρέτη, «Αι ορθόδοξοι μοναί της Κυδωνίας κατά την απογραφήν του 1637», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 39-40 (1972–1973): 563–578.
- Ψιλάκης 1992 : Νίκος Ψιλάκης, *Μοναστήρια και ερημητήρια της Κρήτης*, Ηράκλειο.
- Gerola 1918 : Giuseppe Gerola, “Topografia delle chiese della città di Candia”, *Estratto dal Bessarione Revista di Studi Orientali*, Roma, 5 (221) – 65 (281).
- Pojaco 1846–1848 : Giacomo Pojaco, *Le legge municipali delle Isole Ionie dall' anno 1386 fino alla caduta della Repubblica Veneta*, II, Corfu: Typografia del Governo.
- Tsougarakis & Angelomatis-Tsougarakis 2003 : Dimitris Tsougarakis & Helen Angelomatis-Tsougarakis, “Monasteries of Southeastern Crete in the Venetian Period”, στο V. Ruggieri και L. Pieralli (επιμ.), *ΕΥΚΟΣΜΙΑ, Studi miscellanei per il 75o di P. Vincenzo POGGI S.J.*, Ρώμη, 541–574.
- Tsougarakis & Angelomatis-Tsougarakis 2005 : Dimitris Tsougarakis & Helen Angelomatis Tsougarakis, “A Province under Byzantine,

Venetian, and Ottoman Rule, AD 400-1898”, στο L. Vance Watrous, Despoina Hadzi-Vallianou, Harriet Blitzer et al., *The Plain of Phaiestos. Cycle of Social Complexity in the Mesara Region of Crete*, Monumenta Archaeologica 23, Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology, 359–439, 551–590.

van Spitael & Faure 1977 : Marie A. van Spitael et Paul Faure, «Villes et villages de la Crète centrale. Listes inédites de l'époque vénitienne comparés aux tablettes de Knossos», *Κρητολογία* 5: 45–98.